

О. К. МАЛЮТИНА, канд. істор. наук, НФаУ, Харків
К. З. МАЛЮТИН, співроб. НУЮА ім. Я. Мудрого, Харків

ПРИЧИНИ ПОРАЗОК ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті зроблена спроба відповісти на питання, чому Червона Армія на початку Великої Вітчизняної війни, не поступаючись противнику за чисельністю, а часто і якістю, і маючи повну перевагу в танках і авіації, під його ударами терпіла важкі поразки і невдачі.

В статье сделана попытка ответить на вопрос, почему Красная Армия на первом этапе Великой Отечественной войны, не уступая врагу в численности, а часто и в качестве, имея полное преимущество в танках и авиации, терпела под его ударами тяжелые поражения и неудачи.

The article deals with the question why having a complete advantage over its rival in tanks and aviation and the same strength the Red Army sustained severe defeats in the starting stages of the Great Patriotic War.

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на СРСР. Зіткнення двох систем призвело до війни титанічних масштабів і небувалої жорстокості. Бої розгорнулися вздовж фронту протяжністю більше 3000 кілометрів, лінія фронту простяглася від Білого моря на півночі до Чорного на півдні. З боку німців та їх союзників в боях брало участь близько 5,5 мільйонів чоловік і 4,3 тис. танків.

Червона Армія перевищувала війська супротивника за живою силою в 1,2 рази, в танках – в 5 разів, в літаках – в 2,5 рази. Але керівничий склад Червоної Армії не розраховував що супротивник зосередить таку масу бронетанкових та моторизованих військ і використає їх в перший день потужними, компактними угрупованнями на всіх стратегічних напрямках наносячи нищівні, пронизуючі удари. Найзапекліші бої розгорнулися на усій західній території Радянського Союзу. На Україну була кинута група армій "Південь" під командуванням фельдмаршала Г. Фон Рундштедта. Саме тут німці домоглися майже повного знищення військ Південно-Західного та Південного фронтів, взявши в полон 655 тис. солдат та офіцерів, які потрапили у "київський котел". Через 4 місяці після початку кампанії гітлерівці окупували майже всю Україну. До грудня 1941 р. вони захопили територію з населенням 80 млн. чол. (42% всього населення Радянського Союзу), де розміщувалась значна кількість виробничих потужностей СРСР. В полон потрапило 3,8 млн. радянських солдат (з них близько 1,3 млн. українців). Як такі катастрофічні наслідки перших місяців війни можна пов'язати з виступом Сталіна на XVIII з'їзді партії, де він запевняв: "Ми не боїмося погроз з боку агресора і готові відповісти подвійним ударом на удар розпалювачів війни, що намагаються порушити недоторканість радянських кордонів".

Мета статті – спроба проаналізувати причини поразок Червоної Армії на початку Великої Вітчизняної війни та знайти відповідь на питання, чому, не поступаючись противнику за чисельністю, а часто і якістю, і маючи повну перевагу в танках і авіації, Червона Армія під ударами гітлерівців на першому етапі війни терпіла важкі поразки і невдачі.

Аналізуючи причини поразок Червоної Армії на початку війни виокремимо наступні:

1. Воєнно-економічний потенціал СРСР поступався більш розвинутій економіці Німеччини. В мирний час 46% світового виробництва зброї належали саме їй, з початком Другої Світової війни частка Німеччини у виробництві озброєння складала 40%, а СРСР – лише 23%. [1, с. 223, 225]

2. Грубі прорахунки радянського політичного керівництва на чолі із Сталіним у виборі воєнно-політичного курсу:

— підписання та ратифікація пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною, обумовило помилкові розрахунки на затяжний характер війни Англії та Франції з Німеччиною, їх взаємне ослаблення і виграш у часі для СРСР. Виходячи з цих обставин, помилково був зроблений висновок про строк початку війни – не раніше 1942 року;

— ліквідація буферних незалежних держав, які межували з СРСР та Німеччиною. Втративши свій суверенітет вони увійшли до складу СРСР (Литва, Латвія, Естонія);

— збільшення числа держав, що напередодні війни дотримувались нейтралітету, а після її початку стали запеклими супротивниками Радянського Союзу. Так, після приєднання Буковини, суттєво погіршилися відносини із Румунією; після «Зимової війни» 1939-1940 рр., – з Фінляндією.

Все це призвело до того, що на початковому етапі війни Радянський Союз опинився в політичній ізоляції один на один з економічною і воєнною потужністю Німеччини та її союзників.

3. Негативна роль командно-адміністративної системи в управлінні державою, при якій вольові, не підкріплені ґрунтовним аналізом рішення, без урахування думки професіоналів, не дозволили у повній мірі реалізувати оборонний потенціал. Так, лише на особистій упевненості Сталіна у тому, що Німеччина не наважиться воювати на два фронти, ним і воєнно-політичним керівництвом країни ігнорувалися отримувані із різних джерел відомості про підготовку нападу на СРСР. «Вождь» проявив політичну недалекоглядність, переконавши себе у тому, що підписання пакту про ненапад, забезпечить СРСР тривалий перепочинок. Ця упевненість була висловлена у виступі керівника РНК, наркома закордонних справ СРСР Молотова, перед депутатами Верховної Ради СРСР, де він заявив: «Ми завжди додержувалися тієї думки, що сильна Німеччина є необхідною умовою миру в Європі» [2].

Ігнорування Сталіним думки Генерального штабу у виборі напрямку основного удару Вермахту, який прийшовся (всупереч його переконанню) не на Україну, а на смоленсько-московський напрямок, що призвело до розгрому військ

Північно-Західного фронту, падіння Мінська, Вільнюса, Таллінна, Риги, Смоленська, створило безпосередню загрозу Ленінграду та Москві.

Багато в чому завдяки командно-адміністративній системі, яка зазвичай зводилася до особистих розпоряджень Сталіна, неадекватно використовувались досить обмежені матеріальні та фінансові ресурси держави. Мало місце розпорощення сил та ресурсів на різноманітні військові

програми, навіть якщо вони ослаблювали обороноздатність країни, але отримували схвалення «вождя». Так, його безпосередню та рішучу підтримку отримала програма будівництва «Великого флоту», з якою не могла упоратись економіка держави, і яка створювалася лише на амбіціях Сталіна і наближеного до нього військово-політичного оточення.

Негативну роль командно-адміністративної системи яскраво підкреслює кадрова політика, яка базувалася на критерії особистої відданості «вождю». У 1937-1938 рр. наркомат оборони очолили підібрані і призначені особисто Сталіним висуванці із 1-ї Кінної армії: Ворошилов, Тимошенко, Будьонний, Кулик, Щаденко. «Кінники», військовий досвід яких базувався на використанні тачанок, пік і шабель, не розуміли необхідності постачання армії сучасними видами техніки та зброї, що призвело до затримки прийняття на озброєння Червоної Армії танка Т-34, системи залпового вогню «Катюша», літака-штурмовика ІЛ-2, автоматичної зброї, сучасних засобів зв'язку. Одночасно із цим не приділялось відповідної уваги навчанню військ діяти в обороні і оточенні, не відпрацьовувалася взаємодія танків, піхоти, авіації.

4. Не можна не відзначити нераціональне використання часу між підписанням пакту і початком війни (1,5 року), який можна було використати для укріплення обороноздатності країни. Не дивлячись на переконання наркома оборони Ворошилова з трибуни XVIII з'їзду партії про те, що «наші кордони в найбільш вразливих місцях захищені половою укріплених районів, які радикально покращують усю систему оборони кордонів» [2], реально, до початку війни, не було закінчено інженерне обладнання театру воєнних дій, більше того, Генеральним штабом, за прямою вказівкою Сталіна, який розраховував на мир із Німеччиною, були ліквідовані укріпрайони у західній частині СРСР. Так, на території України, із 7 укріпрайонів залишилось лише 2, ліквідувались закладені в мирний час партизанські бази, одночасно проводилось розмінування залізничних вузлів, мостів, тунелів, систем водопостачання [3, с. 43, 45].

5. Руйнівна роль на морально-політичне становище армії та народу сталінської «теорії загострення класової боротьби на шляху просування до соціалізму», і розв'язання на її основі терору, по відношенню до власного народу і його армії, з однієї сторони, а з іншої – навіювання міфу про непереможність Червоної Армії і готовність пролетаріату Німеччини, у випадку нападу на СРСР, повстати проти фашистської диктатури.

У суспільстві та армії панувала атмосфера підозри, недовір'я, нетерпимості. На морально-політичний клімат країни великий негативний вплив здійснила колективізація і примусові депортації населення. Так, із районів Прибалтики, Західних регіонів Білорусії і України було депортовано не менше 10% населення.

Повне свавілля по відношенню до народу і його армії, знищення цілих соціальних груп, політичних і військових діячів з одної сторони, а з іншої, наполеглива радянська пропаганда про миролюбність німецького фашизму у великій мірі сприяли масовим здачам у полон бійців і командирів Червоної Армії, дезертирству, страху перед ворогом та можливістю опинитись в

оточенні, озброєним нападам частини місцевого населення на відступаючі з території Західної України і Прибалтики загони Червоної Армії.

Хоча з 1939 по 1941 рр. було сформовано і укомплектовано 125 дивізій і чисельність РСЧА досягнула 4,2 млн., проводилось технічне переозброєння і реорганізація радянських Збройних сил, [4, с. 163] Гітлер не дав Сталіну часу на модернізацію і повну реорганізацію Червоної Армії. Він використав помилку Сталіна, який проводив реорганізацію повільно, не залишивши навіть у Західних округах хоча б половини повністю укомплектованих та озброєних дивізій. Тому гітлерівців зустрічали переформовані наполовину радянські дивізії, з нехваткою 50, а то і 70 % необхідного озброєння і техніки [4, с. 165].

Не можна також порівнювати передвоєнний бойовий досвід Червоної Армії та Вермахту. Збільшення чисельності Червоної Армії у передвоєнний період призвело до того, що невеликий досвід ведення сучасної війни, отриманий у Фінляндії, був розмитий і загублений у знов сформованих частинах і з'єднаннях. А повністю реорганізовані, переозброєнні та модернізовані збройні сили Німеччини здобули бойовий досвід в у протистоянні з першокласними європейськими державами.

Не були по-справжньому обдумані уроки радянсько-фінської війни, був відсутній глибокий аналіз військових операцій Німеччини в Польщі, Франції, Балканах, тому що провідні теоретики Червоної Армії були репресовані, їх військові праці – знищені. «Військова думка» деградувала. Так, нарком оборони С. К. Тимошенко у грудні 1940 р., коли Німеччина вже поневолила пів Європи, заявив: «В сенсі стратегічної творчості, досвід війни в Європі, мабуть, не дає нічого нового» [2].

Низька, порівняно з офіцерським і генеральським корпусом Німеччини, оперативно-тактична і загальноосвітня підготовка командних кадрів Червоної Армії. У більшості радянських генералів біографії були наступні: убоге дитинство, відсутність базової освіти, служба на посаді рядових або унтер-офіцерів у Першу світову, Громадянська війна, радянська військова освіта (а її не можна порівнювати з дореволюційною або німецькою), а на рубежі 1937-38 рр. – стрімкий зліт. Практично повна відсутність досвіду керівництва механізованими і танковими військами в умовах ведення сучасної війни. Таким чином, наприкінці 30-х рр. якісний склад командних кадрів Червоної Армії суттєво знизився.

Генерали Вермахту, під час Першої світової, вже займали офіцерські посади, мали прекрасну базову освіту, більшість походила з родин спадкових військових, в післявоєнний період усі пройшли школу Генерального штабу, мали досвід ведення сучасної війни, здобутий на полях боїв у Польщі, Франції, Балканах.

До того ж, поразки першого етапу війни були прямим наслідком масових репресій військових кадрів. В цілому, в період сталінських репресій було знищено вищого та нижчого командирського складу більше, ніж Радянський Союз втратив за всі 4 роки війни. Так, якщо під час війни загинуло 600 радянських генералів, то під час довоєнних репресій 1800 [5, с.

105, 106]. Із п'яти маршалів – репресовані троє. В передвоєнні роки арештовані та розстріляні більше 44 тис. командирського складу. Лише за 1937-1938 рр. органами НКВС було розстріляно 38,679 військовослужбовців і більше 3 тис. морських офіцерів [6]. Не уникла «чистки» і воєнна інтелігенція. В період з 1937 по 1940 рр. було репресовано приблизно 3 тис. військових викладачів, в тому числі академії Генерального штабу [7, с. 214]. Удар був нанесений по найбільш професійно підготовленим кадрам Червоної Армії. Так, число заарештованих по Генеральному штабу досягло 50% від штатної чисельності [6]. Успішно пережила епоху масових репресій найбільш відстала частина генералітету, яка або залишилась на своїх місцях, або отримала підвищення. Передвоєнне знищення воєнних кадрів перекреслило всі досягнення в галузі стратегії і військового мистецтва. Прогресивні ідеї і теорії були оголошені шкідливими. Верх взяла установка: «Війна моторів, механізація, придумана військовими спеціалістами. А доки головна – конячка».

Гітлер, на нараді вищого складу Вермахту, говорив: «Першокласний склад радянських вищих військових кадрів знищений Сталіним в 1937 році, в них немає гарних полководців» [8, с. 82].

На місце репресованих в терміновому порядку призначались, як правило, спеціалісти нижчої кваліфікації. Вчорашні капітани і лейтенанти ставали командирами полків та дивізій. Так, 50% керуючого складу Червоної Армії знаходилось на посадах від одного до шести місяців, лише 7% мали вищу воєнну або цивільну освіту, 50% командирів батальйонів, 68% командирів рот і взводів закінчили 6-ти місячні курси [8, с. 101].

Репресії згубно відобразилися на військовій промисловості, за грати відправляли досвідчених працівників та інженерів, конструкторів та розробників нової військової техніки. Лише в період з 1 жовтня 1936 р. по 1 березня 1937 р. було "викрито" 1984 господарських керівників, які очолювали оборонні заводи і передові відділи в наркоматах важкої і оборонної промисловості [6]. Зацькували талановитого вченого-артилериста І. П. Граве, одного із творців відомої «Катюші». Був репресований відомий розробник реактивної зброї В. Н. Лужин [8, с. 128]. Це призвело до значного відставання вітчизняної техніки від іноземної, особливо в галузях авіа- і мотобудівництва, радіолокаційних засобів і засобів зв'язку.

Такого запланованого знищення власного народу, наукової і військової інтелігенції, офіцерського складу історія ще не знала. Третиною репресованих в роки великого терору були робітники важкої промисловості, як наслідок, на деяких військових заводах дві третіх продукції виявлялись бракованими, спостерігалось значне падіння виробництва. Так, якщо в 1936 р. напередодні "великої чистки", темпи росту загального об'єму виробництва склали 28,8 %, то в кінці 1937 р. вони впали до 11,1%. Разом з тим, щорічний приріст військової продукції в 1938-1940 рр. зростав, а з лютого 1941 р. промисловість перейшла в режим роботи військового часу і серійно почала випускати танки нового типу Т-34, КВ-1, бойові літаки ЯК-1,

ІЛ-2, МІГ-3, однак виробничий потенціал країни не дозволяв одночасно виконувати всі військові програми [9].

Армії не вистачало сучасної автоматичної зброї. На озброєнні була трилінійка, зразку 1891-1930 рр., кулемет «Максим», який був створений у 1910 р., револьвер зразку 1895-1930 рр. Не приділялася увага виробництву повнопривідних легкових і вантажних автомобілів, протипіхотних і протитанкових мін, радіостанцій.

Танків та літаків нового зразку нараховувалося лише 7,1% і 16,6% від їх загальної кількості у військах. Через обмежений випуск радіостанцій, ними комплектувалися лише командирські танки, зв'язок з іншими екіпажами здійснювалося прапорцями. Недооцінка значення радіозв'язку у війні призвело до того, що прикордонні Західні округи мали лише 27% радіостанцій, Київський округ – 30%, Прибалтійський – 52% від загальної потреби [4, с. 157]. Дуже низької якості були оптичні прилади для танків і літаків – мутне скло, малий кут огляду.

Неприпустимо консервативним було Головне артилерійське управління РСЧА, яке до початку війни так і не оцінило таку потужну та сучасну на той час реактивну зброю, як "БМ-13" (більш відома як «Катюша») [4, с. 159]. Мало уваги приділялося виготовленню та оснащенню армії протитанковою та зенітною артилерією, особливо скорострільними зенітними автоматами, що робило сухопутні війська вкрай чутливими до ударів з повітря і танкових клинів Вермахту.

Лише перед початком війни було випущено вкрай недосконалі радіолокаційні станції «РУС-1» і «РУС-2», а замість запланованих 5 тис. зенітних автоматів промисловість могла передати у війська лише 1382 [10, с. 609]. Війська Вермахту мали перевагу в зенітній зброї у 1,5 рази. Не кращими були справи із забезпеченням РСЧА протитанковою артилерією. По штатам воєнного часу в стрілецькому батальйоні повинно було бути лише дві 45 мм протитанкові гармати, інших засобів ПТО не передбачалося [10, с. 610]. Лише навесні 1941 р. почалося формування 10 протитанкових артбригад, але до червня їх повністю укомплектувати так і не вдалось. На початок війни боєкомплект для протитанкових гармат складав лише 58% від запланованої потреби [10, с. 808].

В умовах наближення війни, при такому стані забезпечення армії сучасною технікою та зброєю, воєнно-політичному керівництву необхідно було сконцентрувати весь економічний, науковий, виробничий, людський потенціал і спрямувати його на реалізацію тих військових програм, які відповідали реальним потребам оборони. Але напередодні війни, без врахування реальних можливостей економіки країни, верх брали політичні рішення, які призводили до розсіювання далеко небезмежних ресурсів.

До таких чисто політичних рішень можна віднести створення «Великого флоту», тільки на тій підставі «що у могутньої Радянської держави повинен бути відповідно до її інтересів, гідний нашої великої справи морський та океанський флот» [11, с. 105]. Тому у 1938-1940 рр. на верфях Ленінграда і Миколаєва були поспішно закладені чотири суперлінкори типу «Радянський

Союз» і два важких крейсери типу «Кронштадт», озброєнні 406 мм і 380 мм гарматами [11, с. 105].

Не дивлячись на значні витрати, які були пов'язані з будівництвом «Великого флоту», як його використовувати у випадку війни ані Генеральний штаб, ані командування військово-морськими силами, ані політичне керівництво держави не мали уявлення. Так, на пряме запитання наркома ВМФ М. Кузнєцова до Сталіна: «Що будемо робити з ними на Балтиці і на Чорному морі, якщо війна почнеться раптово?» – відповіді не було отримано [11, с. 105].

Наслідком такого розпилу матеріальних і людських ресурсів стало те, що до початку війни не вдалося закінчити будівництво 190 аеродромів [5, с. 128], залізничних і шосейних шляхів, оборонних укріплень. Незавершеність будівництва не дозволило розмістити авіацію і належним чином прикрити розгортання частин Червоної Армії, захистити її від концентрованих ударів механізованих корпусів Вермахту.

Поруч з тим, було б невірним вважати винуватцем припущених помилок лише Сталіна. Значна частина провини полягала і на військово керівництво. Так, наркомат оборони, Генштаб вважали, що війна буде «наступальною» і «малої крові» і почнеться як у 1914 р., де основним силам тільки на розгорнення було потрібно до 2-х тижнів. В результаті війська, так і не отримали конкретних завдань щодо оборони кордонів. Внаслідок цього, ударні групи Червоної Армії не мали ні наступальних, ні оборонних утворень, що спричинило їх неорганізовані дії і дозволило військам Вермахту, які не мали кількісної, а зазвичай технічної переваги, громити їх частинами.

Війна показала, наскільки помилковим виявилось рішення наркомату оборони щодо підзвітності військ ППО і авіації ВПС, командуючим округів. Така децентралізація призвела до великих матеріальних та людських втрат.

У лютому 1941р. ЦК ВКП(б) і Раднарком розробили і затвердили план чергової реорганізації бронетанкових сил Червоної Армії. І це, не дивлячись на те, що в Червоній Армії вже нараховувалось більше ніж 25 тис. танків і 5 тис. бронемашин і ще не закінчилось, почате в 1940 р., формування 9-ти механізованих корпусів, за 4 місяці до початку війни було прийняте рішення про створення ще 21 механізованого корпусу [4, с. 155].

При цьому, добре відмобілізовані, цілком боєздатні об'єднання були розформовані, їх матеріальна база розпорошена, достатньо кваліфікований рядовий і командний склад розчинений в великій кількості погано підготовлених військ. Стан ще більше погіршувався тим, що часто формування механізованих корпусів проходило не на базі бронетанкових з'єднань, а на базі кавалерійських і піхотних частин.

Красномовно у своїх спогадах характеризував стан бронетанкових військ в передвоєнний період командир однієї з танкових дивізій полковник С. І. Богданов, який згодом став маршалом. Він стверджував, що в ході передвоєнної підготовки і реорганізації, його танкова дивізія стала слабшою за танкову бригаду, із якої була створена. «Бронебійних снарядів було дуже

мало, в екіпажах один з двох бійців – новобранець. Танкістів з досвідом при формуванні дивізії, поставили на посади молодших командирів, командири танків стали командирами взводів, механіки і водії – помічниками командира роти з технічної частини. Штаби полків ще два місяці тому були штабами батальйонів... Якщо пляшку вина розбавити трьома пляшками води – то це буде вже не вино...» [12, с. 207].

Аналогічна ситуація склалась і в військах ВПС Червоної Армії. Не дивлячись на те, що кількість лише бойових літаків у повітряних частинах досягла кількості 19 725 одиниць, в лютому 1941 р. було прийняте рішення, про формування нових 106 авіапунктів, і це, не дивлячись на те, що у ВПС Червоної Армії їх уже нараховувалось 218 [4, с. 161].

Склалась парадоксальна ситуація – кількість літаків і танків весь час зростала, а боєздатність Червоної Армії через відсутність підготовлених штабів і командно-технічних кадрів падала.

Напередодні гітлерівської агресії тільки 23 екіпажі могли літати в будь-яку погоду, лише 208 – навчені пілотувати літаками нових модифікацій. 1196 літаків на західному кордоні зовсім не були забезпечені екіпажем; флот міг діяти тільки в прибережній зоні [8, с. 97].

Збільшився дефіцит пального, що не дозволяло належним чином готувати льотчиків і танкістів. Так, особовий склад Червоної Армії мав наліт 30 годин, а пілоти «люфтваффе» йшли в бій з нальотом 450 годин; механік-водій мав практику водіння від 1-10 м/год., тоді як потрібно було не менше 25 м/год [12, с. 32, 33]. В бойовій підготовці військ майже не приділялось уваги на взаємодію різних видів військ, організацію ведення бою в обороні, в оточенні, при відході військ. Наркомат оборони на чолі з Тимошенко і Жуковим не могли і не хотіли змінити цю небезпечну тенденцію.

Підводячи підсумки причин поразок Червоної Армії у початковий період війни, зазначимо, що багато в чому вони обумовлені повільністю в ухваленні найважливіших рішень, помилками Генштабу, недовірливістю і волюнтаризмом самого Сталіна, відсутністю справжньої колегіальності і колективності в обговоренні найважливіших зовнішньополітичних проблем. Масові репресії другої половини 30-х рр. сильно послабили боєздатність Червоної Армії. Перспективним є вивчення теми трагедії Північно-Західного фронту, коли майже усі сили Червоної Армії потрапили і були знищені у «київському котлі».

Список літератури: 1. *Помогайло А. А.* Псевдонсторик Суворов и загадки Второй мировой войны. / Александр Альбертович Помогайло. – М.: «Вече», 2002. – 480 с. 2. *Киркаш Ю., Кулиш В.* Народная война. / Ю. Киркаш, В. Кулиш. // Правда. – 1989. – № 279. 3. *Рунов В. А.* 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. / Валентин Александрович Рунов. – М.: «Эксмо», 2010. – 410 с. 4. *Фролов Ю.* Крушители империи СССР 1939 – 1945 гг. / Юрий Фролов. – Донецк: Донеччина, 2001. – Кн. 3. – 479 с. 5. *Кузнецов И. Н.* Засекреченные трагедии советской истории / Игорь Николаевич Кузнецов. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2008. – 250 с. 6. *Куманев Г.* 22-го, на рассвете. / Г. Куманев // Правда. – 1989. – № 173. 7. *Млечин Л.* Иосиф Сталин, его маршалы и генералы. / Леонид Михайлович Млечин. – М.: «Центрполиграф», 2005. – 811 с. 8. *Семенко В. И., Радченко Л. А.* Великая Отечественная война. Как это было? / Валерий Иванович Семенко, Людмила Алексеевна Радченко. – Харьков- Белгород, 2008. – 412 с. 9. *Анфилов В. А., Голинов Ф. И.* Загадка 1941 года. / Виктор Александрович Анфилов, Филипп Иванович Голинов. – М.: «Вече», 2005. – 508 с. 10. *Ширококорд А. Б.* Энциклопедия отечественной артиллерии. / Александр Борисович Ширококорд. – Минск: «Харвест», 2000. – 1155 с. 11. *Васильев А. В., Морин А. Б.* Суперлинкоры Сталина: «Советский Союз», «Кронштадт», «Сталинград». / Андрей Васильевич Васильев, Аркадий Борисович Морин. – М.: «Яуза», «Коллекция», «Эксмо», 2008. – 110 с. 12. *Соколов Б. В.* Тайны Второй Мировой войны. / Борис Владимирович Соколов. – М.: «Вече», 2000. – 478 с.

